

Мр Добривоје Јовановић
Историјски архив Јагодина

ПИСМА ИЗ СРБИЈЕ
„Филадевском телеграфу“
VIII
ПАРАЋИН
Прогрес модерне индустрије у Србији⁴²

Недовољност железница – Вршење дезинфекције ватром – Комфорти западне цивилизације – Ручни рад и парна снага – Претеча фабричког закона – Земља без пролетера – Лоши здравствени услови

Београд, 13. јуна 1895.

„Колски пут мој по Србији завршио се, као што је и почео, возњом од неколико часова поред железничке пруге. Ја сам на једном ранијем месту споменуо, како Србија ни издалека нема довољно железница; а сад ми ваља то исто казати и за број њених железничких возова. Тако, на прилику, ако изузмемо Оријент Експрес, који пролази свега два пута недељно, Србија има само један брзи воз на дан у правцу Цариграда, а други у правцу Беча, Минхена и Париза. Један или два друга спора воза закључују списак њеног железног саобраћаја. Само тако се, наравно, и могло десити да кад смо стигли у Сталаћ, да није било никаквог воза тога дана за даље, - а ми свакако нашли да ћемо много пре у Параћин стићи на колима. Тако и урадисмо, и стигосмо у ту варош исто после подне.

Првобитно, Параћин је био једна малена паланка коју су Турци држали све до 1833, која је тек од тада придружена слободној Србији. Турци су оставили стар и Параћин, доиста, и с тога што су их Срби из њега терали, али и с тога, што је куга у њему беснела. Као лек од ове куге, Кнез Милош нареди да се варош огњу преда! Па, како сва мука наша ни до дан дани, није ништа паметније против куге пронашла, ја, налазим да је кнез Милош врло добро урадио! Како му драго, из пепела старога Параћина никне нова варош, и нов трговачки центар, за главни предмет српског извоза, за српске свиње.

---

⁴² Видело, бр. 99, 20. август 1895. године

Пре десет година, Параћин је бројао неких 4800 душа, али се од то доба његово становништво скоро удвојило. Параћинци се, поглавито, баве трговином с пољским производима, са стоком у опште, али као што нагласих понајвише извозом свиња у суседну Маџарску. Параћин, скоро увек, има на храни десетак, до петнајест, хиљада таквих брава, које кад угоји, а он шаље на маџарске пијаце. Наравно, да овака масна свиња оставља за собом огромне количине ђубрета као што је жалост, да српски сељак још не зна колико је то благо, то ђубре, него допушта да лежи онамо где оно и није ништа друго до нечистоћа, која трује и ваздух над земљом и воду под земљом. Да, збиља, Параћинци пију бунарску воду – друге и немају. На тај начин они се трују од нечистоћа која кроз земљу, до жица водених допиру, и из толиких се рупа и каљуга свињских заражава. И зар ово може бити чудо што у једној таквој маленој паланци умире сразмерно више света него ли у једном Лондону или Паризу – код њихових милијуна душа? Јест, у Параћину умире 24 од хиљаде, а умире тај страшни проценат – код свију сличних и здравих ветрова његових; док тифус, маларија и дифтерија, из њега никад и не излазе.

Ну, Параћин, је град од особита интереса за то што је једно од места, каквих мало у Србији има, где је модерни индустријализам прегао да стече земљишта. И Параћин има једну велику фабрику за чоху, у којој се чак и с најмодернијом машином ради. То је, у осталом, и једина фабрика тога рода у Србији и у њој се ради (поред штофова за општу потребу и тепиха смирске врсте), и сва чоха потребна за униформе српске војске.⁴³

Осим г. среског начелника мене је, на неком растојању испред вароши, гостољубиво примио и сам оснивач те фабрике г. Минх. Он ме је одвео и својој приватној кући, у којој сам се ја од једном нашао окружен свима

⁴³ Прва српска повлашћена фабрика вунених израда започела је са радом 16. фебруара 1882. године у 9 часова и 45 минута.

угодностима, па и углађеностима западне цивилизације. Ова кућа није била само богато и укусно намештена, него, - што је на ме куд и камо већи упечаток учинило – била је прва, и једина мени до сада позната, кућа у Србији која, бар изгледа, да је и честито каналисана. Ја сам принуђен да употребим овде реч „изгледа“; али не зато што и најмање сумњам у научну исправност дотична система одводњавања, него за то, што немадох времена да га тачно испитам. Тако, на пример, не знам како се одливају кухињске помијаре. Саме, пак, санитарне згоде ове куће биле су и модерног и освештаног плана; јер не само да је ту било довољно и умиваоника и воде за умивање у свима спаваћим собама, него је у кући било и једног красног, за мене тако добродошлог, купатила са неограниченом количином и вруће и ладне воде! Сем тога, за столом, владао је прави западњачки етикет. Тако, на пример, није нам се давало да се сами служимо из тањира који се десе при руци, него смо били служени од послуге која нам је узастопно доносила разна јела, но и ова тако, да једно с другим потпуно хармонише. Морам признати, да ми је, после оног дугог горштачења, овај повратак угодностима и уживањима цивилизације био најпријатнији; и ја искрено и благодарно наздравих моме домаћину као веснику њеном у Србији.

Фабрика, коју тек сутра дан посетих, радила је парном снагом од 220 коњских снага, и воденом снагом од 50 коњских снага. Цео се посао фабриковања вршио на лицу места. Тако, на пример, вуна улази у фабрику у свом сировом стању, и ту се тек сортира, пере, одваја, у конач испреда, фарба, и најзад у чоху уткива. Ту има справа од по 400 вретена, а којима управља, свега један човек и један дечко. У току овог мог путовања, ја сам наилазио на многу жену која вуну руком преде – баш као у време Аврамово, па и много пре његовог библијског доба. Ну овде је једна машина, уз циглу сарадњу једног човека и једног детета, радила за 400 таквих жена! У осталом, и реткост је то данас: упоредно цветање тихе ручне индустрије, из патријархалних времена, са грмљавином модерне машинерије. И ја радо бележим факт; да се у Параћину решио тај проблем, јер се мудрим радом, овде избегле оне страшне и убиствене злоупотребе које су у другом свету пратиле прво увођење парне снаге у предиво и ткање у опште. А ова појава заслужује у толико већу похвалу, што у Србији нема закона који би приморавао фабриканта да се брине о здрављу радника. Г Минх се, међутим, још при самом зидању фабрике, постарао да његови радници имају довољно и ваздуха и светлости, као што се постарао за просторност зграде које искључује сваку прекобројност. Сем тога, туткални апарат затворен је у један стаклени простор, и снабдевен вентилатором који парна снага окреће и који одвлачи све загушљиве мирисе туткалисања. Дакле, хоћу да кажем, да се, из простих драговољних побуда човечанства могу у једном Параћину српском наћи услови за штићење радника, које смо ми у Енглеској морали уводити грубом силом закона. Нити се и такав резултат постигао у нашој Енглеској онога дана кад је зло за сваког било очигледно. На против, много се година морало

агитирати док се дошло и до самих закона, до закона о фабрикама; а небројене хиљаде људских жртава морале су пасти пре него се наш парламент решио да заузда бездушност наших великих индустријалаца – да их натера т.ј. на потребне предохране у својим фабрикама, и да им не да, да преоптерете радом слабе жене и децу. У Параћину никакво дете испод четрнајест година не пушта се у фабрику, нити се ту зна за оно свирепо полутанство наше у Енглеској за те ствари. Па, ипак, као што рекох, нема закона у Србији који би натеривао људе на ове човечанске мере. Оно, док је г. Минх управник једине фабрике у Србији, такав закон неће ни требати. Али, сумње нема, да ће у Србији, и о другим местима, ницати друге индустрије. Време је, дакле, да се српски парламент постара и за законе о фабрикама.⁴⁴

До сада у Србији не само да није било никаквих чоханих фабрика него није било ни људи способних да служе у таквим фабрикама. Г. Минх је, дакле морао, с почетка довлачити своје раднике из Аустрије – што је значило – плаћати им, поред путна трошка, још и дупле наднице. Часови рада – у параћинској фабрици – трају од 6 у јутру до 7 у вече, са три одмора за оброке који укупно износе два часа. На тај начин овде је дан рада једанајест часова, што се може рећи да је сувишно, и ако није необично према правилу које влада у суседним земљама. Ја ни мало, међу тим, не сумњам да наши Јоркширци и Ланкаширци ураде више за, десет часова сваког дана, но ови параћински ткачи и прелци за својих једанајест. Фабрика је, ваља ми додати, подигнута у години 1882, и, као што рекох, у први мах скоро сви радници њени беху из Аустрије. Не прође, пак дуго, и урођеници научише да раде сами и фабрици; док странци из прека ударише награг. Нашав на име јевтиноћу у живљењу, у јелу и пићу, они се пропише и олењише, и тако направише места за рођене синове земље. По свему судећи, као да је мучно имати добра радника у земљи где се добро вино може добити за шесет пара литар, а фунта меса за скоро исту цену. Надница у фабрици сада се љуља између 1.60 до 2 франка, или боље рећи динара, јер се радници плаћају у сребру или папиру, што према садањој ажији злата, значи 15% мање. Радници на парче зарађују по 3 до 5 динара дневно, док настојници имају по 250 до 300 дин. на месец. Ови последњи живе у фабрици, где имају још бесплатан стан, огрев и осветљење. Ма да у Србији нема, као у Немачкој, обавезних закона за осигурање радника, г. Минх је овде био претеча вероватно будућем законодавству земље. Он је на име сам завео одбитак од 2% од плате радничке, а од своје личне стране додаје једну трећину за образовање болесничког фонда. На тај начин сви 420 радника његови осигурани су противу случаја немоћи; па било да допадну јада сопственом

---

⁴⁴ *Одјек*, бр. 134, 23. децембар 1887. године. У допису од 30. новембра 1887. године износи се податак да се од те јесени увело у фабрици радно време у трајању од 16 часова. Рад је трајао од 5 часова ујутру до 9 часова увече, са паузом за ручак од сат и по. Пошто је преко новина тражено да се одустане од овог радног времена, смањена је радничка надница.

кривицом, или каквим случајем, они имају бесплатно и лекарску помоћ и лекарије, па чак и половину своје плате, докле год болују.*⁴⁵

Минхова фабрика сукна

Једна велика тегоба у оснивању оваке једне фабрике у Србији долази од врло сретног фактора што у Србији нема пролетера. У Србији свако има неко своје добро. Истина, да је та својина, у опште, врло мала, али је и довољна да га одбрани од беде бескућништва, па и од нужде да ради по сваку цену. Србин, дакле још не зна за силу а бездушност Ласаловом гвозденог закона о надницама; док скоро сваки од њих има куће и кућишта. Истина, та кућа може бити и каква једна, од блата слепљена, колиба; али је његова и он у њој живи не дугујући никоме кирије. Сем тога, он има и по које парче земље око куће, које ради и које га храни, док женска чељад преправља сву тканину потребну за укућане. Храна ове сиротиње може бити и проста и сиротињска, одело може спасти и на парчад од крпа, али тек нико није го, и нико у овој земљи од глади не скапава. Управо и тек кад Србину затреба мало готовог новца, да купи нешто што његова кућа не може да даде, тек онда ако он осети прави бол сиротиње. И онда се он решава да иде да ради на надницу – но и тада ју он сматра као привремену меру и закрпу, а никако као животно занимање. На тај начин сиротне фамилије одвоје по једног или два члана своја од општег посла, и пошљу их у фабрику да тамо зараде што треба кући у готовом. А отуда

---

^{45*} Ради допуне факта, који су г. Смиту извесно у брзини бележења кроз фабрику, измакли, сматрамо за дужност да констатујемо: да је горњем добротворном фонду положена била основа првенствено самим г. Минхом, који је на ту целу сам дао 600 дин. а затим продужио давати једну трећину од целокупне суме радничког улога. Сем тога, г. Минх је за сваки случај осигурао о свом трошку 480 радника својих код Осигуравајућег Друштва Unfall Versicherung Gesellschaft и плаћа на ту целу годишњу суму од неких 800 динара. Преводаилац.

долази опет то: што скоро сви радници напуштају ову фабрику после неколико година. За то време они су зарадили па и метули што новаца на страну – јер не морају да троше ништа око свог издржавања – за које се стара њихова фамилија помоћу њихова имања. Више и од тога, штедљиви радници могу још од те своје зараде успети да докупе још и које ново парче, и тиме појачају своје стање. А што год ја овде рекох о радницима вреди и за раднице, за женске у овој фабрици. Ни оне се не прихваћају овог посла за то што морају да раде за парче леба, него за то што су раде да стекну себи мало готова мираза, и на тај начин боље и лакше се удаду. Већ, наравно, да фабрика доста трпи од овога вечитога излажења старих и улажења нових руку. Пошто ју извежбани радници редовно напуштају, чим коју крајцеру виде, она се вечито и мучи са шегртима. Сад хоћу рећи и понављам, да је сретна та земља у којој се маса народа налази у овако независном материјалном стању, али је и тешко у таквој земљи имати и одржати велике фабрике. Ове тегобе, опет, не би било да су у Срба, у вишем степену, развијене потребе живота. Тада би они морали и уредније радити и дуже остајати по фабрикама – већ и за то – што им приход од земље не би могао подмирити све угодности и луксузе.⁴⁶

Из фабрике одведоше ме у једну велику гостионицу, која за овај пар, би претворена у дворану за скупове. Ту су местне власти, уз велики број угледних грађана, неколико госпођа и знатне масе народа, очекивале мој долазак. Циљ овог збора као да је била да се добије која реч од мене, и ја, одазивајући се, узех за предмет свога говора; нездраво стање вароши и страхотну сразмеру њенога помора. Изгледа да су и основна начела хигијене, које ја овде покушах да развијем, била новости за моје слушаоце, али се они одмах сложише са мном у важности њиховој. Искуство је показало, да у тако малој вароши, као Параћину – где нема пијанства, готово ни мало порока, и никакве праве сиротиње – да ту сразмера умирања не треба да прелази 15 до хиљаде, а треба да спадне и на 10 од хиљаде. Како је пак права цифра 24 до хиљаде, то се слободно може узети да се сваки трећи живот може Параћину сачувати. „Срби се“, рекох „диче са својим патриотизмом, а ево где дозвољавају да им нездрави услови убију сваког трећег борца. Ви сте ради да видите вашу отаџбину међу првим културним народима света, а трпите да вам нечисте рупе и свињске каљуге трују питку воду у бунару. Упели сте се, као и што треба, да дате што већег маха вашој сточној трговини извозној, а заборављате да се у оним вашим оборима свињским крије куга која и вас и вашу трговину може да покоси. Већ, немојте мислити да сте ви први који се о своје здравље грешите. И други су народи то исто радили, и радили још без робовања туђину. Али. Где год се оно што здрављу шкоди с пута уклонило, наступила је огромна економија у људском животу. Србија је данас независна држава, па је време да пригрли културне тековине човечанства, с њима засија међу народима, на срећу своју и

---

⁴⁶ *Дневни лист*, бр. 164, 30. јул 1891. године. Током јула месеца радници Фабрике вунених тканина браће Минх ступили су у штрајк због мале наднице.

свога племена. Она је већ сретна што може почети онамо где су други свршили – са најновијим проналасцима науке и најсавршенијим методама примене – те се на тај начин благодетно користити скупим искуством осталог света. Верујте, крајње је време да се у овој земљи својски прегне на такав посао“...

После ове беседе, као и после срдечног опроштаја с Параћинцима, ми испратисмо наша кола друмом у Београд, а сами уђосмо у железнички воз, који нас још истог дана доведе у Београд. Тако се сврши мој први излет у унутрашњост Србије.“

Адолф Смит